

Іванишина В.
(м. Київ)

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ В 60-Х РР. ХХ СТ.

Увага до проблем соціально-демографічного розвитку України стала помітною в останні десятиріччя ХХ ст. – на початку ХХІ-го ст. Значний внесок у її дослідження зробили вітчизняні демографи та економісти: В. С. Стешенко, В. С. Жученко., Е. М. Лібанова, В. Ф. Бурлін, В. В. Онікієнко, В. А. Поповкін, А. Ф. Загробська [1]. Серед істориків-дослідників вивченню етнічних аспектів проблеми вже багато років присвятив відомий вчений В. І. Наулко [2]. Інтерес до проблем демографічної історії України став помітним і в середовищі науковців деяких регіонів України [3].

У своїх працях вищеназвані автори не обійшли увагою і розгляд міграційних факторів у етнодемографічних, економічних та соціальних процесах України у названий період. Це свідчить про зростання важливості проблеми у науковому вивченні перспектив розвитку України, чому, безперечно, слугуватимуть статистичні підсумки загальних переписів населення. Матеріали цих обслідувань є незамінним джерелом і комплексної проблеми «Державотворення України», що стала основним напрямком наукової діяльності колективу кафедри Новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Складовою цієї проблеми є дослідження соціально-демографічних процесів у середовищі міського населення УРСР на базі Всесоюзних переписів населення 1959, 1970 рр. [4] та інших статистичних джерел [5]. Аналіз міграційного боку соціально-демографічних процесів між двома названими переписами і є метою нашої статті. Одним із головних завдань роботи є дослідження впливу міграційних потоків на урбанізаційні процеси, що відбувалися у тогочасному суспільстві. Реалізувати мету статті дозволяють, насамперед, ті програмні вимоги переписів, які прямо чи опосередковано стосуються поставленої проблеми. Зокрема, це ряд ідентичних питань, вміщених в опитувальних листах переписів 1959, 1970 рр., а також програмні питання опитувального листа перепису 1970 р.: про тривалість проживання у вказаному населеному пункті, про місце попереднього постійного проживання для тих, хто мешкає тут менше 2-х років, про причини зміни місця проживання [6].

За даними Всесоюзного перепису населення 1970 р. протягом двох прилеглих до нього років обсяг міграції (сума прибулих і вибулих) по УРСР становила 4385,2 тис. осіб або 94 особи на одну тисячу середньорічної чисельності населення. В УРСР міграційна рухливість населення була нижчою, ніж у РРФСР, БРСР, Казахській та Киргизькій РСР, у республіках Прибалтики, але вищою, ніж у закавказьких та середньоазіатських (крім Киргизької) республіках і Молдавській РСР. Проте, за величиною коефіцієнта зовнішньореспубліканського руху населення Україна випереджала РРФСР, республіки Закавказзя та Литовську РСР [7].

У міжреспубліканському міграційному обігу 1970 р. взяло участь понад один млн. жителів України, у тому числі 770 тис. осіб у містах і 235 тис. осіб у сільській місцевості. А з 578 тис. осіб, прибулих в Україну з інших союзних республік, 443 тис. (78%) оселились у містах; понад 75% вибулих за межі республіки до переїзду проживали у містах [8]. Наведені

дані констатують відносно більшу мобільність міського населення (приблизно в 2,5 рази ніж сільського).

Українська РСР була одним із найбільш привабливих районів для переселенців із східних регіонів СРСР. Напрямами міграцій в основному стали Південний та Донецько-Придніпровський економічні райони. У міжпереписний період основні територіальні напрямки міжреспубліканських міграцій УРСР характеризувались найбільш значним міграційним обміном з РРФСР (майже щорічно припадало приблизно 2/3 мігрантів) [9].

Поряд із міжреспубліканськими, в Україні активно функціонували переміщення в межах республіки. Див. табл.1, в якій дані стосуються постійної категорії населення.

Таблиця 1

Населення Української РСР, що змінило місце постійного проживання в 1968–1969 рр.*

Населення, що прибуло з інших республік до УРСР	Все населення, що проживає в даному місці менше 2 років		В тому числі ті, що приїхали							
			з міста в місто		з села в місто		з міста в село		з села в село	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
	589922	100	325198	55	123031	21	73798	12,5	67895	11,5
Населення, що змінило місце проживання в межах УРСР	Все населення, що проживає в даному місці менше 2 років		В тому числі ті, що приїхали							
			з міста в місто		з села в місто		з міста в село		з села в село	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
	1621192	100	548822	34	617899	38	154491	9,5	299980	18,5

* Складено і розраховано автором за: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 582. – Оп. 20. – Спр. 920. – Арк. 1,2.

Розраховані нами відносні величини свідчать, що у загальній кількості прибулих до міських поселень республіки 72% становили вихідці з різних областей України, і, відповідно, 28% – ті, що прибули з інших республік. Зміни місця проживання, безперечно, позначились на урбанізаційних процесах. Міграції як міського, так і сільського населення УРСР за два прилеглих до перепису населення 1970 р. роки відбувалися у напрямках: місто – місто, місто – село, село – місто, село – село.

Як видно з наведеної таблиці, із загального числа мігрантів, які на час проходження перепису проживали в даному місці менше двох років, частка переселенців з міст у міста складає 34%, з міст у села – 9,5%, із сіл у міста – 38%, із сіл у села – 18,5%. Виявилось, що частка міграцій з села в місто найбільша за обсягом порівняно з іншими напрямками і найвагоміша за впливом на рівень урбанізації. Помітно, що в розглядуваний період інтенсивніше відбувається міграція сільського населення у середні за величиною міста, в основному в обласні центри. Саме цей фактор, як бачимо, і вплинув на переведення деяких обласних центрів з категорії середніх у наступну – великі міста.

Важливою ознакою, що характеризує урбанізаційні процеси, є показник темпів приросту міського населення. В період з 1959 по 1970 рр. відбулися їх суттєві зміни, про що свідчить табл. 2.

*Темпи приросту чисельності міського населення
Української РСР у 1959–1970 рр.**

Міські поселення	Середньорічні темпи приросту, у %		1965–1970 рр. у % до 1959–1964 рр.
	1959–1964 рр.	1965–1970 рр.	
Всі міські поселення	3,2	2,1	65,6
в тому числі міста обл. підпорядкування	3	3,4	113,3
з них з числом жителів тис. осіб.			
до 100	4,9	5,2	106,1
100–500	3,3	3,6	109,1
понад 500	2,6	3,1	119,2

* Складено і розраховано автором за: Народне господарство Української РСР в 1970 р. Статистичний щорічник. – К., 1971. – С. 18–24.

Середньорічні темпи приросту чисельності населення в усіх міських поселеннях України знизились з 3,2% (1959–1964 рр.) до 2,1% (1965–1970 рр.), а в містах обласного підпорядкування – підвищились з 3% до 3,4%. Виявилося, що обласні центри були містами, які найбільш інтенсивно урбанізувалися за рахунок вихідців не тільки з сільської місцевості, а й з інших категорій міст. Причому, як видно з табл. 2, найвищими темпами зростали міста з числом жителів понад 500 тис. осіб.

Міграції із сіл в села складались під впливом переїздів спеціалістів різного профілю, особливо організованих переселень у сільськогосподарські райони з відносним дефіцитом трудових ресурсів, переміщень у зв'язку з одруженням тощо. Найменшим за масштабами був напрямок переміщень з міст у села. Здебільшого він формувався з прибулого у минулому до міст сільського контингенту.

У міжпереписний період спостерігалось інтенсивне зростання великих міст (з населенням понад 500 тис. осіб) і менш інтенсивний розвиток структури малих та середніх міських поселень, що й зумовило зростання динаміки міграції між містами. Як показали результати перепису 1970 р., переміщення були спрямовані переважно в більші за чисельністю населення і, як правило, багатofункціональні міста. Великі міста приваблювали мігрантів широкими можливостями працевлаштування, прагненням молоді отримати вищу або середню спеціальну освіту.

Авторські підрахунки свідчать, що в УРСР в усьому населенні, яке проживало в міських поселеннях менше двох років до перепису 1970 р., найвищу питому вагу (27% постійного населення або 33,3% наявного населення) складали мігруючі в міста з числом жителів до 20 тис. осіб. Однак, у середньому до міського поселення з числом жителів до 20 тис. осіб за два останніх роки перед переписом 1970 р. прибувало 342 особи., 100–500 тис. – 81,93 особи, понад 500 тис. – 23028 осіб [10].

Таким чином, переміщення характеризувались підвищеною концентрацією міського населення у великих містах, що, безперечно, трансформувало соціально-демографічну систему. Згідно з переписом 1970 р., на території УРСР нараховувалось 8 міст з населенням понад 500 тис. осіб, в яких проживало більше 28% міського населення республіки: Київ, Харків, Одеса, Донецьк, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Львів. За переписом

1959 р. таких міст було 5: Київ, Харків, Донецьк, Одеса, Дніпропетровськ. В них було зосереджено трохи більше 21% міських жителів [11].

У табл. 3 представлені порівняльні показники природного та механічного руху населення в п'яти найбільших містах республіки. Загальне зниження показників природного приросту в цих містах у другій половині 60-х рр. відбувалось головним чином за рахунок їх зменшення у тих містах, де вони були найбільш високими у попереднє п'ятиріччя. Помітно, що з 1965 р. у величинах коефіцієнтів природного приросту населення різних міст спостерігалася тенденція до зближення. Як бачимо, найвищий темп зростання загального коефіцієнту механічного приросту в 1965–1970 рр. у порівнянні з 1959–1964 рр. був в Одесі.

Таблиця 3

Динаміка природного та механічного приросту населення в містах Української РСР з населенням понад 500 тис. осіб*

Міста	Середньорічний приріст населення в розрахунку на 1000 Населення					
	Природний			Механічний		
	1959 – 1964 рр.	1965 – 1970 рр.	1965–1970 рр. у % до 1959–1964 рр.	1959 – 1964 рр.	1965 – 1970 рр.	1965 – 1970 рр. у % до 1959 – 1964 рр.
Київ	10,0	8,0	80,0	21,3	31,9	149,8
Харків	8,4	5,7	67,8	14,3	19,8	138,5
Донецьк	14,0	7,5	53,5	10,2	8,6	84,3
Одеса	6,8	4,8	70,5	9,3	31,2	335,5
Дніпропетровськ	10,6	7,0	66,0	15,8	14,8	93,7

* Складено і розраховано автором за: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 582. – Спр.914. – Арк. 1–79; Спр. 918. – Арк. 1; Народне господарство Української РСР в 1959, 1960, ..., 1970 р. Статистичні щорічники. – К., 1960, 1961, ..., 1971.

У досліджуваній період на найбільші за чисельністю міста – Дніпропетровськ, Донецьк, Київ, Одесу, Харків припадала 1/6 кількості осіб, що прибули з інших міст республіки. Співвідношення між числом прибулих у найбільші міста (14,9–17,0% від загальної чисельності прибулих із міст республіки) і в інші міські поселення республіки (85,1–83,0%) майже не змінювалась [12].

Виникнення промислових підприємств у невеликих містах не призупинило інтенсивного зростання населення великих міст, хоча припущення про можливість вирішення проблеми обмеження зростання останніх шляхом перенесення промислових підприємств у малі міста висувались ще у XIX ст. Ю. Е. Янсоном. У процесі здійснення науково-технічної революції тяжіння міського населення до великих промислових центрів посилювалося, про що свідчать прискорення темпів зростання міжміської міграції (див. табл.4).

Таблиця 4

Динаміка чисельності міжміських мігрантів УРСР в 1959 – 1969 рр.*

Роки	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969
1958 р = 100%	95,3	95,6	82,0	87,1	86,3	87,0	89,0	93,0	93,2	97,2	101

* Дивись: Демографическое развитие Украинской ССР. (1959–1970) / Ред. кол.: Жученко В.С., Бурлин В.Ф., Стешенко В.С. – К., 1977. – С. 171.

Як бачимо, в міжміських міграціях республіки щорічно спостерігалось чергування підйомів і знижень чисельності мігруючих, а з 1964 р. їх чисельність зростала постійно. Підвищення темпів зростання міжміських міграцій населення Української РСР пояснювалося різницею в умовах праці, у створенні відповідної інфраструктури та побуту населення великих, малих та середніх міст.

І все ж, головним джерелом механічного поповнення населення міст стали сільські жителі. Цей процес підтверджується даними табл.5.

Таблиця 5

Динаміка внутрішньореспубліканської міграції з сіл у міста Української РСР (1959–1969 рр.), 1958 = 100%*

Роки	Прибуло із сільської місцевості	Вибуло в сільські місцевості	Загальний обіг міграції (прибуло+вибуло)
1959	97,9	85,1	92,8
1960	93,1	77,3	86,8
1961	79,9	71,6	76,6
1962	79,3	64,5	73,4
1963	81,1	56,1	71,1
1964	75,5	57,7	68,4
1965	82,5	60,9	73,8
1966	90,2	61,0	78,5
1967	94,7	70,2	84,9
1968	101,4	74,9	90,8
1969	104,5	81,9	95,4

* Дивись: Демографическое развитие Украинской ССР. (1959–1970) / Ред. кол.: Жученко В.С., Бурлин В.Ф., Стешенко В.С. – К., 1977. – С. 172.

У загальному обігу міграції з села в місто з 1959–1964 рр. спостерігалась тенденція до зниження, а після 1964 р. вона змінилась на протилежну. Динаміка чисельності прибулих з сіл у міста, навпаки, характеризується такою ж тенденцією.

Отже, в результаті проведеного дослідження можна зробити такі висновки. У міжпереписний період загальна чисельність населення міст зросла на 34% (з 19,2 млн. осіб до 25,7 млн. осіб), а частка міських жителів у всьому населенні республіки підвищилась з 45,8% до 55,6% [13]. У цьому загальному прирості населення 38,3% (близько 2,5 млн. осіб)

припадає на природний приріст, 47,8% (близько 3 млн. осіб) – на механічний приріст і 13,9% (близько 1 млн. осіб) – на приріст за рахунок адміністративно-територіальних перетворень сільських населених пунктів у міські [14], тобто міграційний фактор був вирішальним у зростанні міст. Понад 60% приросту чисельності міського населення в республіці складав механічний приріст. З цього можна зробити висновок про те, що урбанізація стала результатом соціальних, а не природних процесів.

Протягом 60-х рр. 20-го ст. в Україні питома вага сільського населення зменшилася у зворотній пропорції з 54,2% від усього населення України у 1959 р. до 44,4% – у 1970 р. [15]. За умов існування тенденції збільшення народжуваності у селах та переважання відносної кількості осіб працездатного віку у містах логічним є твердження, що вказані вище тенденції стали наслідком соціально-економічних міграцій сільського населення в міста.

Проте міста, різні за кількістю жителів, зростали не однаковими темпами. Якщо в період з 1939 по 1959 рр. найбільшими темпами демографічного зростання відзначилися міста з чисельністю мешканців до 50 тис. осіб, то наступний період (1959–1970 рр.) характеризувався порівняно більш швидкими темпами розвитку найбільших міст (понад 500 тис. осіб). Таким чином, у 60-ті рр. напрямком урбанізації характеризувався тим, що відбувалось зменшення частки малих міст у загальній кількості міських поселень і, відповідно, частки їх населення в загальній кількості міського населення. Іншими словами, спостерігалось якісне збільшення міських поселень. Зростання ж міського населення неодмінно супроводжувалося зменшенням і абсолютної, і відносної чисельності сільських жителів.

Використана література:

1. Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970). Ред. кол.: Жученко В.С., Бурлин В.Ф., Стешенко В.С. – К., 1977; Влияние социально-экономических факторов на демографические процессы / Отв. ред.: Жученко В.С., Стешенко В.С. – К., 1972; Загробська А.Ф. Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР. – К., 1974; Оникиєнко В.В., Поповкин В.А. Комплексное исследование миграционных процессов. Анализ миграций населения УССР. – М., 1973.
2. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічне дослідження. – К., 1965; Развитие межэтнических связей на Украине (Историко-этнографический очерк) – К., 1975; Етнонаціональні процеси в Україні: Історія та сучасність / За ред. Наулка В.І. – К., 2001.
3. Субботіна І.В. Загальна характеристика демографічної ситуації в Україні (50–70-ті рр. 20 ст.) // Вища школа: Проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2002. – Вип.3.; Воронко О.Г. Загальний аналіз особливостей демографічних процесів у Чернігівській області в 50–70-х рр. 20 ст. (За даними Всесоюзних переписів населення 1959, 1970, 1979 рр.) // Сіверянський літопис. – 2002. – №6.
4. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. – М., 1963; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г.: В 7 т. – М., 1972–1974.
5. Народное хозяйство СССР в 1959, 1960, ..., 1970г. Статистические ежегодники. – М., 1960, 1961, ..., 1971; Народне господарство Української РСР в 1959, 1960, ..., 1970р. Статистичні щорічники. – К., 1960, 1961, ..., 1971.
6. Докладніше про це див. у нашій статті: Іванишина В.В. Всесоюзні переписи населення 1959, 1970 рр. В якій мірі є джерелом для вивчення соціально-демографічних процесів в Україні в 60-х рр. 20-го ст.? // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип.20.
7. Загробська А.Ф. Вказ. праця. – С. 13–14.
8. Оникиєнко В.В., Поповкин В.А. Вказ. праця. – С. 28–29.
9. Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970). – К., 1977. – С. 162.
10. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – М., 1972. – Т.1. – С. 63.
11. Там само. – С. 43–49.
12. Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970). – С. 170.
13. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – М., 1972. – Т. 2. – С. 6,7.
14. Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970). – С. 157–158.
15. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – М., 1972. – Т. 2. – С. 6, 7.